

مقاله پژوهشی

بررسی تغییرات تزئینات کاشی در نمای ایوان جنوبی مسجد جامع عتیق اصفهان پس از مرمت‌های سال‌های ۳۰-۱۳۱۷ مأده کلانتری^{۱*}

۱- دکترای مرمت بناهای تاریخی از دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

چکیده

گسترش کاربردی یکی از شیوه‌های ایجاد پوشش‌های متنوع در معماری سنتی بوده و کاربردی گسترش‌یافته بخش مهمی از آثار تاریخی معماری ایران را تشکیل می‌دهد. با این حال این نوع کاربردی در گونه‌شناسی‌های انجام‌شده جایگاه قابل توجهی نداشته و تاکنون پژوهشی هدفمند در زمینه چگونگی این بسط و گسترش صورت نگرفته و هر آنچه با این مضمون مشاهده شده، مطالعات پراکنده‌ای است که در خلال سایر پژوهش‌ها آمده است. پژوهش حاضر باهدف فهم بیشتر سازه‌های سنتی به بررسی هندسه نظری بسط و گسترش کاربردی، توسعه زمینه برای رسیدن به تنوع بیشتر و الزامات پیاده‌سازی کاربردی در زمینه‌های جدید پرداخته است. روش پژوهش به شیوه تحلیل توصیفی و استدلال منطقی با بررسی گزاره‌های هندسی است. جمع‌آوری اطلاعات از طریق بررسی‌های کتابخانه‌ای و مدل‌سازی رایانه‌ای انجام شده و جهت تدقیق بررسی‌ها، کاربردی ۱۶ به‌عنوان نمونه مورد مطالعه انتخاب شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد کاربردی گسترش‌یافته گونه مفصلی از کاربردی‌ها است که از تقاطع دو یا چند زمینه مادر همسان یا غیر همسان شکل گرفته است و با توجه به دو مؤلفه زمینه و فاصله اتصال، فرم‌های متنوعی را ایجاد می‌نماید. زمینه کاربردی گسترش به سه روش هندسه محیطی، هندسه غیر حذفی و هندسه حذفی قابل شکل‌گیری است؛ بنابراین این نوع کاربردی در انواع زمینه‌های چندضلعی منتظم، غیر منتظم با تقارن محوری و غیر منتظم بدون تقارن محوری با شرایط خاص خود قابل پیاده‌سازی است. در هندسه‌های محیطی شرایط فاصله اتصال همانند کاربردی در زمینه مادر است، اما در هندسه‌های حذفی و غیر حذفی تعداد تقسیمات میان دو پایه مجاوری که بیشترین فاصله را از هم دارند، تعیین‌کننده حداقل فاصله اتصال در آن‌ها است.

تاریخ دریافت:

۱۰ مرداد ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۱۸ فروردین ۱۴۰۲

کلیدواژه‌ها:

اسناد تصویری

مرمت

مداخلات

صفه صاحب

مسجد جامع عتیق اصفهان

doi: 10.22034/AHDC.2023.18791.1671

E-ISSN: 2645-372X /© 2023. Published by Yazd University This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱- مقدمه

یکی از مهم‌ترین آثار معماری تاریخی ایران مسجد جامع عتیق اصفهان است که به دلیل دارا بودن انواع ساختارها و تزئینات از دوره‌های مختلف، با عنوان دائرةالمعارف معماری اسلامی ایران شناخته شده است. این بنا علاوه بر ارزش‌های معماری، از نظر مطالعات مرمتی و بررسی انواع مداخلات مرمتی و حفاظتی در طی تاریخ نیز ارزشمند است. چراکه در گذر زمان، مرمت بنا به‌ویژه بنایی که کاربری مذهبی داشته و مورد توجه حاکمان نیز بوده است، امری مستمر و تضمین تداوم حیات بنا بوده است. لذا در این بنا شاهد انواع مداخلات مرمتی از دوره‌های مختلف هستیم. در برخی از تعمیرات و مرمت‌های عمده، کتیبه‌ای نگاشته شده که اطلاعاتی همچون مداخلات صورت گرفته، نام بانی، سال اتمام و غیره را در بر دارد. این سنت کتیبه‌نویسی مرمت تا دوره معاصر حفظ شد. مرمت‌های دهه‌های ۲۰ تا ۴۰ در مسجد جامع به‌صورت کتیبه کاشی ثبت شده‌اند.

مداخلات مرمتی نوین در مسجد جامع عتیق از سال ۱۳۰۸ آغاز شد. در این زمان مسجد دچار آسیب‌های ساختاری زیادی بود؛ زیرا در دوره حکومت صفوی، مسجد جامع جدید (مسجد جامع عباسی) احداث شد و پس از آن به تدریج مسجد جامع عتیق از رونق افتاد و به مسجدی محلی تبدیل شد. اقدامات مرمتی جدید در دوره معاصر تحت نظر آندره گدار و توسط استادکاران سنتی همچون استاد معارفی صورت گرفته‌اند و سه رویکرد اصلی را دنبال کرده‌اند: بازسازی ساختارهای تخریب‌شده، مرمت تزئینات، مطالعه و کاوش (کلانتری، ۱۳۹۱: ۵۴).

وضعیت فعلی ایوان جنوبی (صفه صاحب) حاصل مداخلات مرمتی گدار در سال‌های قبل از ۱۳۳۰ است. کتیبه کاشی‌کاری در نمای ایوان و همچنین اسناد تصویری مؤید آن هستند. با توجه به بررسی اسناد تصویری تاریخی مشخص شد تا سال ۱۳۱۶ ایوان دارای آسیب‌هایی در تزئینات بوده است؛ بنابراین می‌توان گفت مرمت‌های صورت گرفته روی نمای ایوان جنوبی بین سال‌های ۳۰-۱۳۱۷ بوده است.

این مداخلات مرمتی جزء اولین اقدامات مرمت نوین در ایران است و احتمالاً الگوی مداخلات بعدی نیز قرار گرفته است. با توجه به اینکه گزارش مرمت و شرح دقیق از آسیب‌ها و مداخلات مرمتی موجود نیست، بررسی وضعیت ایوان، آسیب‌های آن و میزان و نحوه مداخلات مرمتی در این دوره مطرح می‌شود. برای این منظور و برای پاسخ به پرسش‌های تحقیق، اسناد تاریخی تصویری که نمای ایوان را نمایش می‌دهند جمع‌آوری شدند. سپس از زوایای مشابه، از ایوان عکاسی شد. در مرحله بعد تصاویر جزء به جزء مقایسه شدند و تغییرات پس از مرمت در قسمت کتیبه و تزئینات اسلیمی مشخص شدند. این نکته نیز قابل ذکر است که پژوهش حاضر فقط بر نمای ایوان و تزئینات کاشی تأکید دارد و تغییرات مناره‌ها و داخل ایوان را شامل نمی‌شود.

پرسش‌های پژوهش:

- ۱- پیش از آغاز مرمت‌های سال‌های ۳۰-۱۳۱۷ تزئینات ایوان صاحب چه آسیب‌هایی داشت؟
- ۲- چه مداخلات مرمتی در این بازه زمانی انجام شد؟
- ۳- مداخلات صورت گرفته در این زمان بر اساس اصول مرمت نوین چگونه ارزیابی می‌شوند؟

۲- پیشینه تحقیق

مسجد جامع عتیق بنای شناخته‌شده‌ای است که اکثر مورخان تاریخ معماری، مستشرقین، سفرنامه نویسان و علاقه‌مندان به تاریخ ایران بدان پرداخته‌اند. از آنجاکه قدمت این بنا به قرون اولیه پس از اسلام باز می‌گردد و در طی زمان نیز هر دوره مطابق زمان و تکنیک‌های روز تغییر کرده است، برای اغلب محققان شناخت لایه‌های تاریخی بنا اولویت داشته است؛ بنابراین تغییرات مسجد در دوره معاصر عمدتاً بررسی نشده‌اند. متأسفانه از مداخلات مرمتی دوره معاصر گزارش مرمتی مکتوب موجود نیست. گدار در کتاب "آثار ایران" پس از توصیفات معماری و تاریخی در مورد مسجد جامع می‌نویسد:

"در حال حاضر مسجد به صورت سیستماتیک در دست تعمیر است. بامها و تزئینات خارجی گنبدها به طور کامل مرمت شده‌اند. از عمارات مواظبت می‌شود و هرگاه موردی پیش آید از ریزش آن‌ها جلوگیری شده و مستحکم و یا به تدریج بازسازی می‌شوند. مرمت غرفه‌های رو به صحن کم‌کم به پایان خود نزدیک می‌شوند (گدار، گدار و سیرو ۱۳۷۰، الف: ۹۵). این تنها توضیح وی در ارتباط با مرمت این بنا است. گالدیری در مورد مرمت‌های گدار می‌نویسد: "او هرگز از اخبار و اطلاعات دقیق در مورد اقدامات استحکام‌بخشی، بازسازی و مرمت مسجد که تحت سرپرستی او انجام می‌گرفت، صحبتی نکرده است. در این زمینه اطلاعات اندکی در ادارات فنی خدمات باستان‌شناسی تهران و اصفهان وجود دارد. ولی این اطلاعات اغلب مربوط به حساب‌های مالی است تا فنی و اجرایی" (گالدیری، ۱۳۹۲: ۳۱۶).

در زمینه بررسی تغییرات مسجد جامع در دوران معاصر، تنها منبعی که تا حدی به موضوع قربت دارد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان "نقدی بر مرمت‌های معاصر مسجد جامع عتیق اصفهان از منظر حفاظت از ارزش‌های بنا" است. در این پایان‌نامه به مرمت‌های دوره معاصر مسجد جامع پرداخته می‌شود که بازه زمانی از حدود سال‌های ۱۳۰۸ تا حال حاضر را در بر دارد. منابع اصلی رساله فوق گزارش‌ها و اسناد مرمتی، مصاحبه با صاحب‌نظران و همچنین بررسی اسناد تصویری قدیمی برای مقایسه با وضع موجود است (کلانتری، ۱۳۹۱).

در مقاله حاضر تمرکز موضوع فقط بر تزئینات و کتیبه‌های نمای ایوان جنوبی است؛ بنابراین علاوه بر مرور منابع و تحقیقات پیشین، اسناد تصویری بیشتری جمع‌آوری و با دقت بیشتری بررسی شدند و تمام آسیب‌ها، جزئیات تزئینات کاشی و متن کتیبه‌ها نیز با وضعیت پس از مرمت تطبیق داده شدند.

۳- روش تحقیق

این پژوهش به لحاظ هدف کاربردی است و نتایج آن به ارتقای خوانش اسناد تصویری و استخراج تغییرات آثار معماری طی زمان می‌انجامد. روش تحقیق، تطبیقی-تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات برای توصیف کالبدی ایوان و مداخلات انجام شده در آن به صورت کتابخانه‌ای است. اسناد تصویری با رجوع به منابع مکتوب دست‌اول از منابع مکتوب کتابخانه‌ای، آرشیوها و وبسایت‌های متعددی گردآوری و تصاویر وضعیت فعلی نیز توسط نگارنده عکاسی شده‌اند.

مراحل انجام پژوهش بدین ترتیب صورت گرفت که ابتدا اسناد تصویری انتخاب شدند. در این پژوهش آن دسته از اسناد تصویری انتخاب شده‌اند که نمای ایوان را نمایش می‌دهند و مربوط به سال‌های قبل از مرمت ۱۳۳۰ می‌باشند و شامل طراحی‌ها و عکس‌ها هستند. برخی از عکس‌ها تاریخ دقیق ندارند. زمانی که عکاس در ایران یا اصفهان سپری کرده به صورت بازه‌ای از زمان برای سند ثبت شده‌اند. در این پژوهش پس از انتخاب عکس‌های مناسب، عکس‌ها با دقت بررسی شدند، متن کتیبه‌ها قرائت شد و سپس با تطبیق و مقایسه اسناد تصویری باهم و بر اساس میزان تخریب کاشی‌ها و تزئینات، تقدم و تأخر زمانی عکس‌ها معین شد. در مرحله بعد با مقایسه و تطبیق با وضعیت حاضر (که همان مرمت سال ۱۳۳۰ است) تغییرات تدریجی و آسیب‌های نمای ایوان و همچنین اقدامات صورت گرفته در آن زمان مشخص شد.

۴- مبانی نظری

مرمت در گذشته کنشی در ادامه کنش معماری بوده است (ابوالقاسمی، ۱۳۷۴) و چون زوال و فرسایش امری اجتناب‌ناپذیر از معماری است، موضوع تعمیر و نگهداری بناها، همواره وجود داشته است (وطن دوست، ۱۳۹۴: ۱۴). «مرمت سنتی» یا «حفاظت سنتی» طیف گسترده‌ای از فعالیت‌ها و مداخلاتی است که در مورد آثار سنتی اعمال می‌شدند و غالباً برای تعمیر و امکان استفاده طولانی‌تر از بنا و همچنین تزئین، تغییر و توسعه بنا، منطبق بر نیازهای جدید و مطابق سبک و تکنیک زمان انجام می‌شدند. قطعاً آثاری که امروزه باقی هستند و ما با عنوان آثار تاریخی می‌شناسیم حاصل حفاظت به شیوه‌های سنتی هستند؛ بنابراین آثار تاریخی تا پیش از دوران جدید به شیوه سنتی و غالباً توسط هنرمند و معمار (نه مرمت گر) حفاظت، تعمیر یا مرمت می‌شدند. برخی ویژگی‌های حفاظت سنتی را می‌توان چنین برشمرد: روزآمدی، استكمال،

احترام، استدرج، استمرار، اضطراب، ارتباط (عباسی هرفته، ۱۳۹۲: ۲۵۶)؛ اما دوره جدید مرمت به شکل علمی و مدون و متفاوت از آنچه در سنت رواج داشت آغاز شد. این دو شیوه مواجهه و مداخله در اثر کاملاً به لحاظ ماهیتی متفاوت هستند. «حفاظت نوین» یا آنچه یوکیلهتو «جنبش حفاظت مدرن» می‌نامد، فرایندی است که به نخستین شکل خود در اروپا و به‌ویژه سده هجدهم شکل گرفت. هرچند ریشه‌های آن را می‌توان در دوران رنسانس ایتالیا و حتی پیش از آن نیز ردیابی کرد. این جنبش طی قرن‌ها تغییراتی داشته است. مفاهیم و قوانین و اصول حفاظت امروز ما حاصل آن است (یوکیلهتو، ۱۳۸۷: ۱). از نخستین نظریه‌پردازان حفاظت معمار فرانسوی ویوله لودوک (۱۸۱۴-۷۹) بود که خود در جایگاه معمار بنا می‌دانست. از نظر او مرمت‌گر مجاز به بازسازی بخش‌های ناتمام و آسیب‌دیده است. به اعتقاد وی مرمت‌گر بایست بنا را به حد مطلوب و کامل خود برساند، حتی اگر در گذشته به آن وضعیت نبوده باشد (میونز ویناس، ۱۳۸۸: ۱۴). بعدتر به دلیل مداخلات زیاد و سلیقه‌ای، شیوه مرمت لودوک که به «مرمت سبکی» شناخته می‌شود تا حد زیادی تعدیل شد.

نخستین منشور جهانی مرمت (منشور آتن، ۱۹۳۱) بر مستند نگاری تأکید دارد و در ماده ۵ استفاده از مصالح و تکنیک‌های جدید را به رسمیت می‌شناسد. پس‌از آن منشور ونیز (۱۹۶۴) در تعریف مرمت یادآور می‌شود: "بنای آن بر حفظ مواد و مصالح اصلی و مستندات اصیل است. مرمت باید در جایی که حدس و گمان آغاز می‌شود پایان یابد." در ماده ۱۱ آن نیز آمده: "سهم و نقش معتبر تمامی دوره‌ها در بنای یک یادمان باید محترم شمرده شود، چراکه وحدت سبک از اهداف کار مرمت نیست." بیشتر دستورالعمل‌های مرمتی امروز از منشور ونیز (۱۹۶۴ و بازبینی منشور بورا ۱۹۹۹ هستند (Orbasli, 2008: 50).

ازجمله اصول مهم که تقریباً همواره مورد تأیید مرمت‌گران بوده‌اند و امروزه نیز همچنان از اعتبار برخوردارند بدین قرارند: حداقل مداخله؛ برگشت‌پذیری؛ خوانایی مداخله (تمایز بخش‌های افزوده‌شده و جدید)؛ استفاده از مواد و روش‌های مشابه تا حد امکان؛ حفظ اصالت؛ یکپارچگی و تمامیت؛ تأکید بر مستندسازی در حین مداخله؛ حفظ شواهد تاریخی؛ عدم آسیب رساندن به ویژگی‌های خاص اثر؛ و توجه به طبیعت اثر. (Pye, 2001: 32) (Larsen and Marstein 2000, 8) (Richmond and Fielden, 2003: 6) (Forsyth, 2007: 7-16) (Avrami, Mason, and torre, 2000: 8) (Bracker, 2009: 49) (Dann and cantell, 2007: 188).

۵- ایوان جنوبی (صفه صاحب)

طبق تحقیقات گالدیری ایوان‌ها در مسجد جامع در دوره دوم سلجوقی و پس از احداث گنبد خانه جنوبی (گنبد نظام‌الملک) و گنبد خانه شمالی (گنبد تاج‌الملک) ساخته شده‌اند (گالدیری، ۱۳۹۲). آندره گدار حین اقدامات مرمتی و کاوش، لایه خارجی نمای ایوان جنوبی و ایوان غربی را برداشت و نمای آجرکاری در زیر نمای کاشی پیدا کرد که مشابه نمای آجری ایوان شرقی است. این مسئله نیز تأیید می‌کند که ایوان‌ها با یک شیوه و هم‌زمان و یا بافاصله زمانی کم و همگی در دوره سلجوقی ساخته شدند (گدار، گدار و سیرو، ۱۳۷۱ ب: ۱۷۶) (گالدیری، ۱۳۹۲: ۱۹۷). در تصویر ۱ ایوان جنوبی (با نمای کاشی و مناره‌ها) و ایوان شرقی (با نمای آجری) قابل مشاهده هستند. نمای ایوان شرقی به همان شکل سلجوقی باقی مانده است. تصویر ۲ نمای ایوان جنوبی را در حین کاوش‌های گدار نشان می‌دهد. شباهت نقوش آجری کشف‌شده زیر لایه کاشی در ایوان جنوبی (تصویر ۴) و ایوان شرقی (تصویر ۳) قابل مشاهده است.

تصویر ۲ (بزرگنمایی تصویر ۲۱)

تصویر ۱

تصویر ۴ (بزرگنمایی تصویر ۲۱)

تصویر ۳

در دوره‌های بعد نمای رو به حیاط مسجد و همچنین نمای ایوان‌ها (به جز ایوان شرقی) با تزئینات جدید کاشی‌کاری پوشیده شدند. ایوان جنوبی (هم در نما و هم در فضای داخلی) تزئیناتی به صورت قاب، نقوش اسلیمی، گره هندسی و کتیبه‌هایی با کاشی دارد. طبق کتیبه‌های آن تزئینات ایوان طی چندین دوره افزوده شده است^۱:

✓ در بین مقرنس‌های طاق این ایوان در یک قطعه مثلث شکل کتیبه‌ای وجود دارد که متن آن اقدام مهم حسن بیگ آق قویونلو در تعمیر و ترمیم مسجد جامع را بیان می‌دارد: در سال ۸۸۰ هجری، ابو النصر حسن بهادر حکم به تعمیر خرابی و ویرانی‌های این مسجد بزرگ و بازسازی این سقف رفیع فرمود. احتمالاً در همین زمان هم مناره‌ها به ایوان افزوده شده‌اند.

✓ داخل ایوان کتیبه‌ای از جنس کاشی قرار دارد که تاریخ آن ۹۳۸ هجری و متعلق به دوره شاه طهماسب اول است و از تعمیرات و تزئیناتی حکایت دارد که با همت یک بانوی نیکوکار (آقا سلطان) انجام شده است.

✓ در کتیبه نمای ایوان اقدام شاه عباس دوم بیان شده است: این مسجد ارجمند و مؤید از سوی قادر متعال به دستور سلطان نیک کردار شاه طهماسب فقید تزیین گردید لکن از آنجا که در اثر گذر روزگار رو به خرابی و ویرانی نهاده بود سلطان شاه عباس دوم صفوی حسینی صاحبقران در سال ۱۰۷۰ هجری قمری امر به تجدید بنا و تعمیر و تزیین آن فرمود.

✓ و در نهایت آخرین کتیبه تاریخ‌دار متعلق به دوره معاصر است و متن آن بدین شرح است: در سال یک هزار و سیصد و سی شمسی به وسیله اداره باستان‌شناسی تعمیر شد. (تصویر ۵)

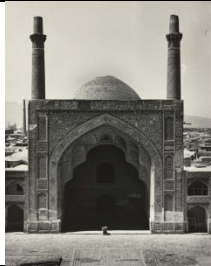
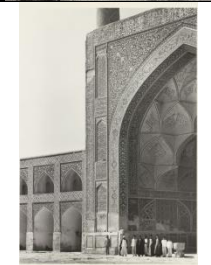
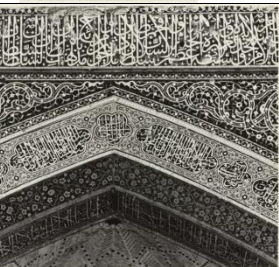

تصویر ۵

۶- اسناد تصویری

اسناد بررسی شده به ترتیب زمانی بدین شرح هستند:

۱۸۶۷ میلادی (۱۲۴۶ شمسی) Pascal Coste پاسکال کوست منبع: کوست، ۱۳۹۰: ۴۲.		تصویر ۶
۱۸۸۱-۱۸۸۲ میلادی (۱۲۶۱-۱۲۶۰ شمسی) Jane Dieulafoy ژان دیولافوا منبع: https://www.gutenberg.org/files/13901/13901-h/13901-h.htm		تصویر ۷
۱۹۰۳-۱۹۴۷ میلادی (۱۳۲۶-۱۲۸۲ شمسی) Ernst Herzfeld ارنست هرتسفلد منبع: https://collections.si.edu/search/results.htm?q=record_ID=FSA.A.06_ref28197&repo=DPLA		تصویر ۸
۱۹۲۹-۱۹۳۹ میلادی (۱۳۰۸-۱۳۱۸ شمسی) Arthur Upham Pope آرتور ایهام پوپ منبع: https://digitalcollections.library.harvard.edu/		تصویر ۹
۱۹۳۳ میلادی (۱۳۱۲ شمسی) Robert Byron رابرت بایرن منبع: https://archnet.org/collections/18/media_contents/63004		تصویر ۱۰
۱۹۳۳ میلادی (۱۳۱۲ شمسی) Frederick G Clapp فردریک کلپ منبع: https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agsphoto/id/21844/		تصویر ۱۱

۱۹۳۳-۱۹۳۷ میلادی (۱۳۱۲-۱۳۱۶ شمسی) Myron Bement Smith مایرون بمنت اسمیت منبع: www.sova.si.edu © (تصاویر ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ با اخذ کپی رایت از مجموعه اسمیتسونیان توسط نگارنده برای نخستین بار در این مقاله منتشر شده‌اند)			تصویر ۱۲
۱۹۳۳-۱۹۳۷ میلادی (۱۳۱۲-۱۳۱۶ شمسی) Myron Bement Smith مایرون بمنت اسمیت منبع: www.sova.si.edu ©			تصویر ۱۳
۱۹۳۳-۱۹۳۷ میلادی (۱۳۱۲-۱۳۱۶ شمسی) Myron Bement Smith مایرون بمنت اسمیت منبع: www.sova.si.edu ©			تصویر ۱۴
۱۹۳۳-۱۹۳۷ میلادی (۱۳۱۲-۱۳۱۶ شمسی) Myron Bement Smith مایرون بمنت اسمیت منبع: (گذار، گذار و سیرو ۱۳۷۰، الف: ۲۵)			تصویر ۱۵
نامعلوم ناشناس منبع: آرشیو شخصی			تصویر ۱۶
نامعلوم ناشناس منبع: آرشیو شخصی			تصویر ۱۷

نامعلوم احتمالاً آندره گذار منبع: (گذار، گذار و سیرو ۱۳۷۰، ب: ۷۲)		تصویر ۱۸
۱۹۳۵ میلادی (۱۳۱۴ شمسی) Annemarie Schwarzenbach آن ماری شوارتسناخ منبع: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b2/CH-NB_-_Persien%2C_Isfahan-_Moschee_-_Annemarie_Schwarzenbach_-_SLA-Schwarzenbach-A-5-07-038.jpg		تصویر ۱۹
۱۹۳۷ میلادی (۱۳۱۶ شمسی) Stephen H Nyman استفن نایمن منبع: https://digitalcollections.library.harvard.edu/		تصویر ۲۰
۱۹۳۸ میلادی (۱۳۱۷ شمسی) آندره گذار منبع: (گذار، گذار و سیرو ۱۳۷۰، ب: ۱۷۸)		تصویر ۲۱

زمان ثبت برخی تصاویر ثبت نشده است. بنابراین تمام اسناد تصویری به لحاظ میزان آسیب‌ها و ریختگی‌های کاشی‌ها بررسی شدند و تقدم و تأخر زمانی تصاویر مشخص شد. پس از مرتب شدن اسناد تصویری بر اساس زمان عکس‌برداری، همه اسناد با تصاویر وضعیت فعلی ایوان که طی مرمت ۳۰-۱۳۱۷ به این صورت درآمد است، مقایسه شدند و تغییرات استخراج شدند.

۷- آسیب‌های پیش از مرمت

مسجد جامع عتیق اصفهان از جمله آثار تاریخی ایران است که از دوره پهلوی اول توسط مستشرقین مستند نگاری و ثبت شد و مورد مطالعه، پژوهش و همچنین مرمت به شیوه علمی و نوین قرار گرفت؛ اما متأسفانه مستندات کافی از مرمت‌ها و مداخلات صورت گرفته موجود نیست و بنابراین انگیزه برخی مداخلات را نمی‌توان به‌طور قطعی فهمید. با بررسی اسناد تصویری متعلق به پیش از مداخلات گذار آسیب‌های ایوان بررسی شدند. تصویر ۲۰ که توسط نایمن در سال ۱۹۳۷ تهیه شده است آخرین وضعیت ایوان قبل از اقدامات دوره معاصر را نشان می‌دهد. جهت مقایسه، بزرگنمایی این سند (تصویر ۲۲) در کنار تصویر وضع موجود (تصویر ۲۳) قرار داده شده است.

تصویر ۲۳

تصویر ۲۲ (بزرگنمایی تصویر ۲۰)

قسمت‌های تغییر کرده در تصویر ۲۴ لکه‌گذاری شده‌اند و در ادامه به بررسی آن‌ها پرداخته خواهد شد. لکه‌های قرمز قسمت‌های ریخته کاشی هستند که مرمت شده‌اند. لکه‌های سبز روشن قسمت‌هایی هستند که آسیب نداشتند اما در عملیات مرمت تغییر کرده‌اند. تغییرات پس از مرمت در دو بخش بیان می‌گردند: کتیبه‌ها و اسلیمی‌ها.

تصویر ۲۴

۷-۱- کتیبه

کتیبه اصلی ایوان آیاتی از سوره فتح را در بردارد. این کتیبه از پایین جرز سمت راست (جرز غربی) با بسم‌الله الرحمن الرحیم آغاز می‌شود و در جهت عمودی به سمت بالا ادامه می‌یابد. در عکس آرتور پوپ (تصویر ۲۵) قسمت‌های باقی‌مانده کتیبه با متن قرآن تطبیق داده شد و مشخص شد آخرین کلمات آن در انتهای خط عمودی "علیهم دایره السوء" در اواسط آیه ۶ است؛ اما در کتیبه مرمت‌شده تا آخر آیه ۷ نوشته شده است. آخرین کلمات "السموات و الارض و کان" هست (تصویر ۲۶) و کلمات آخر آیه "الله عزیزا حکیم" با ابعاد خیلی کوچک‌تر در انتها به صورت افقی نوشته شده‌اند (تصویر ۲۷).

تصویر ۲۶

تصویر ۲۵ (بزرگنمایی تصویر ۹)

تصویر ۲۷

قسمت افقی کتیبه که جایگزین ادامه آیات سوره فتح شده، بر اقدامات شاه‌عباس دوم برای تعمیر ایوان حکایت دارد. این کتیبه افقی با دو کتیبه عمودی در طرفین ایوان به لحاظ شیوه خط و ترکیب‌بندی و نگارش مفردات تفاوت دارد. کتیبه افقی در بالا الحاقی است و شیوه خط آن نیز از شیوه محمدرضا امامی تبعیت می‌کند (اسرافیلی، ۱۴۰۱). دو قسمت عمودی که آیات سوره فتح را در بر دارد به لحاظ سبک خطاطی قدیمی‌تر هستند و تاریخ آن به احتمال زیاد نیمه دوم یا ربع آخر قرن نهم و در دوره ترکمانان است (صحراگرد، ۱۴۰۱).

با بررسی اسناد تصویری موجود مشخص شد کل این کتیبه افقی حدود ۲۰ سانتیمتر به سمت چپ جابه‌جا شده است. تا حاشیه اسلیمی دور کتیبه‌های عمودی روی جرز سمت راست و سمت چپ به صورت قاب تکمیل گردد. در این تغییرات بخش آخر کتیبه افقی حذف شده است. بخش حذف‌شده در جهت عمودی نام خطاط کتیبه نوشته شده بود "کنبه محمدرضا الامامی الاصفهانی الادهمی" (تصویر ۳۱).

تصویر ۳۱
(بزرگنمایی تصویر ۹)

تصویر ۳۰

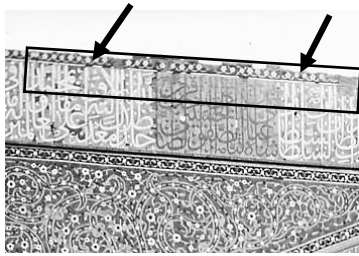
تصویر ۲۹ (بزرگنمایی
تصویر ۱۳)

تصویر ۲۸ (بزرگنمایی تصویر ۹)

در تمام اسناد تصویری تا سال ۱۳۱۶ و قبل از مداخلات گذار این کتیبه موجود بوده است و پس‌از آن به فراموشی سپرده می‌شود. هنرفر در شرح کتیبه‌های ایوان جنوبی یادآور شده است "نام نویسنده کتیبه آن ذکر نشده است" (هنرفر، ۱۳۵۰: ۹۷)؛ بنابراین اثبات می‌شود این کتیبه در حین مداخلات سال‌های ۳۰-۱۳۱۷ و توسط گذار حذف شده است. گذار در کتاب آثار ایران ذیل عنوان "کتیبه‌های محمدرضا الامامی" یادآور شده است که در قسمت فوقانی ایوان جنوبی مسجد جامع نام این خطاط ذکر شده است (گذار، گذار و سیرو، ۱۳۷۱، الف: ۲۴۸) اما در مباحث مربوط به مسجد جامع مطلبی ذکر نکرده است.

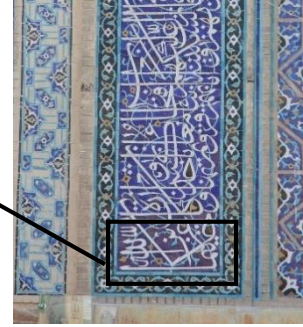
قسمت سوم کتیبه از بالای جرز سمت چپ (جرز شرقی) به سمت پایین ادامه دارد. این بخش کتیبه طبق اسناد تاریخی از اواسط آیه ۱۵ سوره فتح^۲ "لتأخذوها ذرونا" آغاز می‌شود (تصویر ۲۸). در وضعیت جدید از ابتدای آیه ۱۵ (سیقول المخلفون) کتیبه شروع شده است (تصویر ۳۰)؛ بنابراین با جابه‌جا کردن کل کتیبه به سمت پایین کلمات ابتدایی به آن اضافه شدند. در وضعیت حاضر آخرین کلمات کتیبه در پایین، آخر آیه ۱۹ "عزیزا حکیمان" است (تصویر ۳۲) اما در اسناد تاریخی می‌توان دید کتیبه ادامه داشته است. (تصویر ۳۳). به نظر می‌رسد جابه‌جایی کل کتیبه به پایین برای تکمیل آیات بوده است. علاوه بر این در برخی قسمت‌های میانی کتیبه که در اسناد تصویری موجود است تغییراتی صورت گرفته و کلمات با خط متفاوت جایگزین شده‌اند (تصویر ۳۵ و ۳۶ و ۳۷).^۳ به نظر می‌رسد مرمت کتیبه با خط متفاوت به دلیل بررسی نکردن اسناد تصویری قبلی است.

تصویر ۳۴ (بزرگنمایی تصویر ۸)

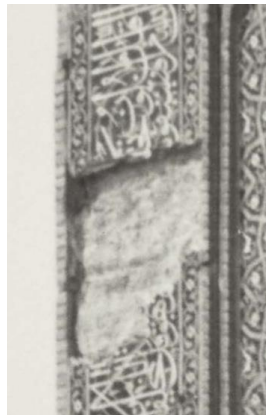
تصویر ۳۳ (بزرگنمایی تصویر ۹)

تصویر ۳۲

تصویر ۳۷

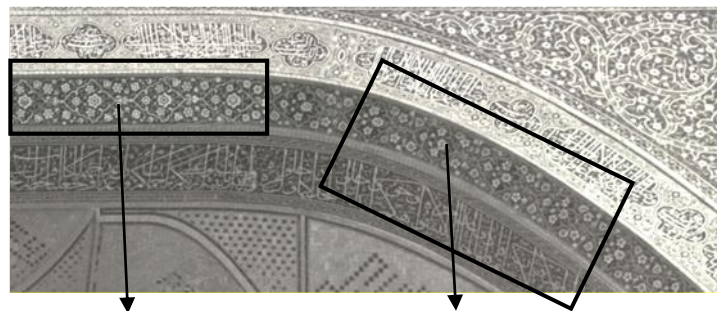
تصویر ۳۶ (بزرگنمایی تصویر ۱۳)

تصویر ۳۵ (بزرگنمایی تصویر ۹)

۷-۲- اسلیمی

طبق اسناد تصویری در بالای کتیبه افقی یک نوار تزئینی اسلیمی وجود داشته است (تصویر ۳۴) که طی مداخلات مرمتی حذف شده است. در قوس ایوان یک نوار تزئینی اسلیمی وجود دارد که نسبت به نمای ایوان و نسبت به کتیبه داخل ایوان زاویه ۴۵ دارد (تصویر ۳۸). قسمت‌های پایین این نوار اسلیمی در سمت راست (روی جرز غربی) ریختگی داشته است. با بررسی اسناد تصویری مشخص شد قرینه این قسمت‌های ریخته از نوار اسلیمی، روی جرز شرقی، با کاشی معرق اجرا شده بود (تصویر ۴۰)؛ اما ادامه اسلیمی از پای قوس تا تیزه طرح اسلیمی کمی تغییر کرده و با کاشی هفت‌رنگ اجرا شده بود. (تصویر ۳۹). طی مداخلات گذار، قسمت‌های هفت‌رنگ که احتمالاً در دوره قاجار مرمت و این‌گونه اجرا شده بودند، حذف شدند و تمام این نوار اسلیمی تزئینی بر اساس قسمت‌های معرق روی جرز شرقی تکمیل شدند. (تصویر ۴۰). ظاهراً این اقدام بر اساس اصالت دادن به بخش قدیمی‌تر (معرق) صورت گرفته است و پاک‌سازی و مرمت سبکی است.

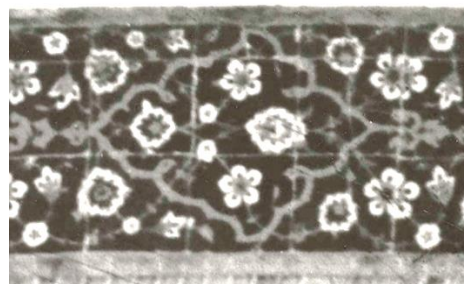
این قسمت‌ها با کاشی معرق اجرا شده‌اند
و قدیمی‌تر به نظر می‌رسند

ادامه اسلیمی با نقش متفاوت و با
تکنیک اجرای هفت رنگ

تصویر ۳۸

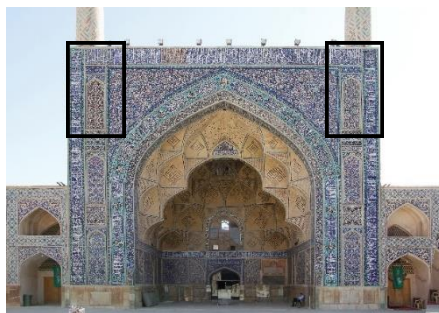

تصویر ۴۰

تصویر ۳۹

در طاق‌نماهای بالای جرزهای شرقی و غربی (تصویر ۴۱) تغییراتی صورت گرفته است. حاشیه بالای آن‌هم به لحاظ ابعاد و هم طرح تغییر کرده است. طرح لچکی کنار قوس همچنین فرم و خیز قوس تغییر کرده است. (تصویر ۲۸ و تصویر ۳۰ را ببینید. همچنین تصاویر ۲۵ و ۲۶ طاق‌نمای سمت راست و تغییرات آن را نشان می‌دهد). در وضعیت پیش از مرمت، نقوش گره و اسلیمی داخل طاق‌نما در سمت چپ و راست در رنگ و طرح تفاوت‌های جزئی داشتند (تصویر ۴۲ و ۴۳). در مداخلات گذار، طرح طاق‌نمای سمت راست اصیل محسوب گردیده و کاشی‌های طاق‌نمای سمت چپ بر اساس آن مجدداً طراحی و از نو ساخته شدند.

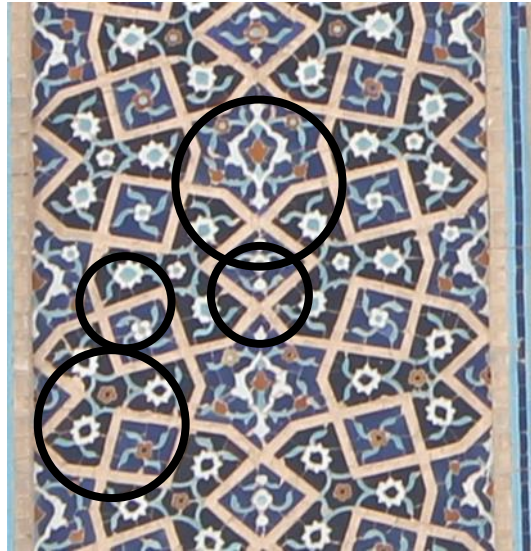
تصویر ۴۱

تصویر ۴۳ (بزرگنمایی تصویر ۹) - طاق‌نمای سمت چپ (شرقی)

تصویر ۴۲ (بزرگنمایی تصویر ۹) - طاق‌نمای سمت راست (غربی)

تصویر ۴۴

۸- نتیجه گیری

در این مقاله برای یافتن پاسخ پرسش‌های پژوهش ابتدا اسناد تاریخی تصویری از نمای ایوان جنوبی مسجد جامع جمع‌آوری شدند. همچنین مطالب مربوط به کاوش و مداخلات مرمتی در مسجد جامع طی دوره معاصر مطالعه شدند. سپس با قیاس تطبیقی بر اساس میزان آسیب و ریختگی کاشی‌ها ترتیب زمانی اسناد تاریخی مشخص شد. اسناد به‌دست‌آمده از سال‌های ۱۳۳۰ به بعد گواه آن بود که وضعیت حاضر ایوان (سال ۱۴۰۱) همان وضعیت پس از مرمت سال ۱۳۳۰ است؛ بنابراین تغییرات اصلی در مرمت‌های سال‌های ۳۰-۱۳۱۷ رخ داده‌اند. در مرحله بعد اسناد تاریخی متعلق به قبل از ۱۳۳۰ با تصاویر وضع موجود مقایسه شدند و تغییرات آن استخراج شدند.

در پاسخ به پرسش نخست و وضعیت تزئینات نمای ایوان پیش از سال ۱۳۱۷، بخش‌هایی از کاشی‌ها که ریختگی داشتند، مشخص شدند. همچنین تفاوت‌هایی در نقوش یا تکنیک اجرا شناسایی شد که گواه مداخلات و مرمت‌هایی است که طی زمان صورت گرفته است. در پاسخ به پرسش دوم، تغییرات و مداخلات انجام‌شده استخراج شد. یکی از مهم‌ترین تغییرات که جای تأمل دارد، در کتیبه اصلی ایوان است که نام خطاط کتیبه (محمدرضا اصفهانی) حذف شده است. ادامه همین کتیبه در جرز سمت چپ از بالا به پایین جابه‌جا شده است و کلمات اولیه آیه به آن افزوده شده است. در قسمت‌هایی از کتیبه نیز مشاهده شد متن با خط جدید جایگزین شده، درحالی‌که قسمت‌هایی از کتیبه موجود بود و افزودن فقط قطعات گم‌شده و مرمت آن از روی اسناد قبلی امکان‌پذیر بود. طاق‌نماهای بالا، هم در فرم قوس و هم نقوش اسلیمی لچکی تغییراتی داشته‌اند. حاشیه اسلیمی بالای کتیبه افقی ایوان نیز حذف شده است. همچنین کاشی‌های هفت‌رنگ نوار اسلیمی در دهانه ایوان که احتمالاً متعلق به دوره قاجار بودند، حذف شده‌اند و با نقش مشابه قسمت‌های اصیل‌تر آن و به‌صورت معرق بازسازی شده‌اند.

در پاسخ به پرسش سوم و ارزیابی مداخلات گذار، می‌توان گفت میزان مداخلات مرمتی صورت گرفته بیش‌ازحد ضرورت بوده است (عدم رعایت اصل حداقل مداخله) و به نظر می‌رسد مداخلات صورت گرفته بدون بررسی تصاویر و اسناد سال‌های پیشین و وضعیت قبل‌تر بنا بوده است. علاوه بر این، مداخلات صورت گرفته در این دوره، مکتوب و مستند نگاری نشده‌اند که برخلاف اصول مرمت نوین است. حذف نام خطاط کتیبه که از چهره‌های شاخص عصر صفوی است نیز برخلاف اصل حفظ شواهد تاریخی و برخلاف اصل حداقل مداخله صورت گرفته است. البته این مسئله که در زمان فعالیت گذار در مسجد جامع تا چه حد این اصول مطرح بودند جای سؤال است؛ اما بیشتر به نظر می‌رسد گذار متأثر از

مرمت‌گر و نظریه‌پرداز هم‌وطن خود، ویوله لودوک، بوده است و از شیوه مرمت سبکی با مداخلات زیاد سلیقه‌ای تبعیت کرده است.

این مقاله بر اهمیت بررسی اسناد تاریخی تصویری تأکید دارد. با توجه به نبود گزارش‌های مکتوب از اقدامات مرمتی در گذشته، اسناد تصویری حاوی اطلاعات ارزشمندی هستند که لازم است خوانش شوند. بدین ترتیب باهدف بهبود مداخلات مرمتی در آینده، امکان مرور و نقد مداخلات پیشین فراهم می‌آید. همچنین این مقاله اهمیت و ضرورت تهیه طرح و گزارش مرمت و ثبت آسیب‌ها و اقدامات انجام‌شده را بیان می‌دارد.

پی‌نوشت

^۱ متن کتیبه‌ها از کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان نوشته مرحوم لطف اله هنرفر استخراج و پس از تطبیق با وضع حاضر توسط آقای دکتر مجید ادیب ترجمه شده‌اند.

^۲ سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انْطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَانِمَ لَنَا خُذُوهَا دَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ قُلْ لَنْ تَتَّبِعُوا.....

^۳ مِنْ قَبْلِ فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿١٥﴾ قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ ...

منابع

- ابولقاسمی، لطیف. ۱۳۷۴. «معماری» رویاروی مرمت. نشریه هنرهای زیبا. ۱ (۰)، صص ۳۸-۴۲.
- ادیب، مجید. ۱۴۰۱. مصاحبه در تاریخ (۱۴۰۱/۴/۱)
- اسرافیلی، محمد حسین. ۱۴۰۱. مصاحبه در تاریخ (۱۴۰۱/۴/۱۵)
- صحراگرد، مهدی. ۱۴۰۱. مصاحبه در تاریخ (۱۴۰۱/۱۰/۲۵).
- عباسی هرفته، محسن. ۱۳۹۲. تبیین سنت حفاظت در مسجد جامع اصفهان، انشاء اصول مداخلات حفاظتی با تکیه بر شواهد سنت مداخله در این مسجد. رساله دکترا رشته مرمت بنا. دانشگاه هنر اصفهان.
- کلانتری، مانده. ۱۳۹۱. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته مرمت بناهای تاریخی با عنوان "نقدی بر مرمت‌های معاصر مسجد جامع عتیق اصفهان از منظر حفاظت از ارزش‌های بنا". دانشگاه هنر اصفهان.
- کوست، پاسکال. ۱۳۹۰. بناهای دوره اسلامی ایران (از آغاز تا ۱۲۱۸ شمسی). ترجمه آتوسا مهرتاش. تهران: متن.
- گالدیری، ائوجینو. ۱۳۹۲. مسجد جامع اصفهان. ترجمه عبدالله جبل عاملی. اصفهان: انتشارات دانشگاه آزاد خوارسگان.
- گذار، آندره، یدا گذار و ماکسیم سیرو. ۱۳۷۱ الف. آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. ج ۲-۱. مشهد: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- گذار، آندره، یدا گذار و ماکسیم سیرو. ۱۳۷۱ ب. آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. ج ۳-۴. مشهد: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- میونز ویناس، سالوادور. ۱۳۸۸. نگره نگاهداشت معاصر. ترجمه فرهنگ مظفر، فاطمه مهدی زاده و حمید فرهمند بروجنی. اصفهان: گلدسته.
- وطن دوست، رسول. ۱۳۹۴. مقدمه مترجم. در جستارهای تاریخی و فلسفی در حفاظت از میراث فرهنگی. به کوشش نیکلاس استانیلی پرایس، منسفیلد کربی تالی، و الکساندرا ملوکوواکارو (ترجمه رسول وطن دوست). تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- هنرفر، لطف الله. ۱۳۵۰. گنجینه آثار تاریخی اصفهان. اصفهان: کتابفروشی ثقفی.

-
- Avrami, E., Randall Mason, and Marta de la torre. 2000. Values and Heritage Conservation. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
 - Dann, N., and Timothy Cantell. 2007. Maintenance in Conservation, In Understanding Historic Building Conservation. Ed. Michael Forsyth. Oxford: Blackwell.
 - Fielden, B.M. 2003. Conservation of Historic Buildings. 3rd ed. Burlington: Architectural Press.
 - Forsyth, Michael. 2007. The Past Is the Future. In Understanding Historic Building Conservation. Ed. Michael Forsyth. Oxford: Blackwell.
 - Larsen, Knut Einar and Nils Marstein. 2000. Conservation of Historic Timber Structures. Butterworth-Heinemann.
 - Pye, E. 2001. Caring for the Past: Issues in Conservation for Archeology and Museums. London: James&James.
 - Richmond, Alison and Alison Bracker. 2009. Conservation principles, dilemmas and uncomfortable truths. Elsevier/Butterworth-Heinemann In Association with the Victoria & Albert Museum.
 - https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Jama_mosque_by_Pascal_Coste.jpg
 - <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agsphoto/id/21844/>
 - www.sova.si.edu
 - <https://www.gutenberg.org/files/13901/13901-h/13901-h.htm>
 - <https://digitalcollections.library.harvard.edu/>
 - <https://upload.wikimedia.org>
 - https://collections.si.edu/search/results.htm?q=record_ID=FSA.A.06_ref28197&repo=DPLA (accessed May 5, 2021)
 - https://archnet.org/collections/18/media_contents/63004